

Η ΤΡΙΤΕΝΕΡΓΕΙΑ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΗΜΕΡΑ

Γιώργος Παπαδημητρίου, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

I. Το Πρόβλημα

Από τη στιγμή που άρχισε η αργόσυρτη πορεία για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη θεωρήθηκε αυτονόητο ότι τα δικαιώματα που διασφαλιζόνταν κάθε φορά στρέφονταν κατά της κρατικής εξουσίας. Η διακινδύνευση άλλωστε της ελευθερίας προερχόταν από τα όργανά της. Υπ' αυτούς τους όρους, γινόταν εύλογα αποδεκτό ότι *οι επιταγές του Συντάγματος για την προστασία των δικαιωμάτων απευθύνονταν αποκλειστικά προς τα όργανα της κρατικής εξουσίας*.

Από την εποχή του μεσοπολέμου συνειδητοποιήθηκε πάντως ότι η διασφάλιση της ελευθερίας δεν ήταν, *σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις*, επαρκής και αποτελεσματική υπό την απόλυτη εκδοχή αυτής της αντίληψης. Συγκεκριμένα, άρχισε να προβάλλεται στην επιστήμη η προοπτική να αναγνωρισθεί η ισχύς των δικαιωμάτων του πολίτη και του ανθρώπου και απέναντι σε πρόσωπα που εξέφραζαν άλλες εστίες ή θύλακους *μη κρατικής εξουσίας*. Ο προβληματισμός αυτός απέκτησε, υπό τις νέες διαγραφόμενες συνθήκες, μεγαλύτερη επικαιρότητα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

II. Η Τριτενέργεια

Σύμφωνα με τη *θεωρητική κατασκευή της τριτενέργειας των δικαιωμάτων* η διασφάλιση της ελευθερίας που προβλέπει ένα σύγχρονο Σύνταγμα και οι συναφείς εγγυήσεις της δεν στρέφονται μόνον απέναντι στην κρατική εξουσία και τα όργανά της. Στρέφονται και προς κάθε κοινωνική οργάνωση ή και πρόσωπα που με την ισχύ την οποία διαθέτουν στην κοινωνία ενδέχεται να αποτελέσουν *πηγή διακινδύνευσης των δικαιωμάτων του πολίτη*. Η πραγματικότητα που διαμορφωνόταν ήταν αποκαλυπτική για τις διαστάσεις που θα μπορούσε να προσλάβει το πρόβλημα και την ανάγκη αντιμετώπισής του.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ισχύς οικονομικών συγκροτημάτων, παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης, επαγγελματικών οργανώσεων, συνδικάτων κλπ. ήταν δυνατόν, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, να ανادειχθεί σε ανασταλτικό παράγοντα για την άσκηση ορισμένων δικαιωμάτων εκ μέρους των πολιτών. Η προοπτική αυτή, που βρισκόταν «επί θύραις», θα είχε αναπόφευκτα ως συνέπεια τη συμπίεση του καθεστώτος ελευθερίας που εγγυάται το Σύνταγμα. Ο,τι δηλαδή είχε οικοδομηθεί κατά τη διαδρομή των δύο ή τριών τελευταίων αιώνων κινδύνευε να σχετικοποιηθεί εάν ο πολίτης παρέμενε ανυπεράσπιστος απέναντι σε διάφορα κέντρα εξουσίας επέκεινα του κράτους.

Λύση στο αδιέξοδο που προέβλεπε φάνηκε να προσφέρει η τριτενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων. Με την κανονιστική λειτουργία τους απέναντι και σε ιδιωτικούς φορείς εξουσίας θα μπορούσε, ως ένα φυσικά βαθμό, να επενεργήσει πράγματι ως φραγμός στην έμπρακτη

αμφισβήτησή τους από ιδιώτες. Στο σημείο αυτό επιβάλλεται μία διευκρίνιση προς αποφυγή συγχύσεων. Στην επιστήμη γίνεται συχνά λόγος για τριτενέργεια όλων ενγένει των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δηλαδή όχι μόνον των ατομικών αλλά επίσης των πολιτικών και των κοινωνικών. Η αδιαφοροποίητη αναφορά σε δικαιώματα παραγνωρίζει ωστόσο ότι μόνον τα *ατομικά*, ενόψει της φύσης και του περιεχομένου τους, είναι δυνατόν να αναπτύξουν αυτή τη λειτουργία. Τουτό δεν συμβαίνει αντίθετα ούτε με τα πολιτικά ούτε με τα κοινωνικά δικαιώματα.

Πρέπει επίσης να τονισθεί ότι τριτενέργεια δεν χωρεί ως προς όλα ανεξαιρέτως τα ατομικά δικαιώματα. Η απάντηση στο ερώτημα, ποιά επιμέρους δικαιώματα τριτενεργούν, εξαρτάται κάθε φορά από το περιεχόμενο και την επιδιωκόμενη λειτουργία τους. Ορισμένα παραδείγματα είναι σε θέση να καταστήσουν τη διάκριση αυτή σαφή. Το δικαίωμα έτοι της δικαστικής προστασίας (άρθρο 20 παρ. 1 Συντ.) δεν είναι δυνατόν να τριτενεργήσει. Αντίθετα, το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 13 Συντ.), το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή (άρθρο 9 παρ. 1 Συντ.), το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Συντ.), το δικαίωμα στην ελεύθερη επικοινωνία (άρθρο 19 Συντ.) είναι ασφαλώς δυνατόν να αναπτύξουν ανάλογη ενέργεια.

III. Η Υποδοχή της Τριτενέργειας στην Ελλάδα

Κάθε σοβαρή συζήτηση για την τριτενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων προϋποθέτει τη συγκρότηση και την εφαρμογή στην πράξη ενός *σύγχρονου συστήματος προστασίας δικαιωμάτων*. Εται εξηγείται άλλωστε το γεγονός, ότι η προοπτική αυτή δεν φαίνεται να απέκτησε επικαιρότητα σε μας καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, ιδίως υπό την ισχύ του Συντάγματος του 1952. Επικαιρότητα δεν ήταν επίσης εξ ορισμού δυνατόν να γνωρίσει ούτε κατά τη διάρκεια του επτάχρονου δικτατορικού καθεστώτος. Το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε λοιπόν εύλογα σ' αυτήν μετά τη θέσπιση του Συντάγματος του 1975.

Είναι αλήθεια ότι η επιστήμη δεν άργησε να διαγνώσει τη σημασία της τριτενέργειας. Ως σήμερα δεν κατέστη πάντως δυνατόν να επιτευχθεί ένα *consensus* ως προς τους *όρους υποδοχής και λειτουργίας* της στην έννομη τάξη μας. Για το ζήτημα αυτό εξακολουθεί να επικρατεί διχογνωμία. Εξάλλου, οι απόψεις που έχουν εκφρασθεί σχετικά είναι συχνά διαμετρικά αντίθετες μεταξύ τους, αντιστοιχούν σε περισσότερες προσλήψεις της τριτενέργειας και, πάντως, δεν επιτρέπουν εύκολα τη συναγωγή θέσεων ευρύτερης αποδοχής.

Ανεξαρτήτως αυτού, γενικότερη απήχηση βρήκε η άποψη που διατύπωσε πρώτος ο *Αρ. Μάνεσης*, σύμφωνα με την οποία τριτενέργεια χωρεί όταν σε συγκεκριμένες σχέσεις παρουσιάζεται το στοιχείο της εξουσίας. Ως παραδείγματα αναφέρει τις σχέσεις μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου, των μελών ενός σωματείου με τη διοίκησή του, των μελών ενός κόμματος με την ηγεσία του, του παιδιού με τους γονείς του κλπ. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ενδέχεται να τίθεται ζήτημα τριτενέργειας των ατομικών δικαιωμάτων που διασφαλίζει το Σύνταγμα. Σε καταφατική περίπτωση, τα εν λόγω δικαιώματα αναπτύσσονται στη λειτουργία τους όχι -όπως συνήθως συμβαίνει - απέναντι στα όργανα της κρατικής

εξουσίας αλλά απέναντι σε εκπροσώπους οργανώσεων και πρόσωπα που ασκούν δυνάμει ιδιωτική εξουσία.

IV. Οι Όροι της Τριτενέργειας

Το ερώτημα που προβάλλει στη συνέχεια - και το οποίο περιέργως δεν έχει απασχολήσει έως σήμερα την επιστήμη - είναι εάν κατά την τριτενέργεια ενός ατομικού δικαιώματος ισχύει ό,τι ακριβώς προβλέπεται για την άσκησή του με αποδέκτες όργανα της κρατικής εξουσίας. Η σημασία αυτής της παραμέτρου είναι προφανής. Ο πολίτης που επικαλείται λ.χ. το δικαίωμα της προστασίας της ιδιωτικής ζωής απέναντι σε φορέα ιδιωτικής εξουσίας πρέπει να γνωρίζει τις προϋποθέσεις και τους όρους για την άσκησή του. Το ίδιο ισχύει όμως και για τον φορέα της, ο οποίος επιβάλλεται να γνωρίζει τα όρια που την προσδιορίζουν. Η διαλεκτική αυτή σχέση αναπτύσσεται έτσι, τηρουμένων των αναλογιών, και όταν ένα ατομικό δικαίωμα στρέφεται όχι μόνον απέναντι στα όργανα της κρατικής εξουσίας αλλά και προς φορείς ιδιωτικής εξουσίας.

Θα μου επιτρέψετε να αναφέρω ένα παράδειγμα για να διευκρινίσω καλύτερα την εν λόγω σχέση. Υπό την εκδοχή της τριτενέργειας της προστασίας της ιδιωτικής ζωής, κάθε άνθρωπος έχει αξίωση αποχής από τη συγκεκριμένη σφαίρα αυτοπροσδιορισμού του. Κατά συνέπεια, δεν επιτρέπεται να προσβάλλεται η σφαίρα αυτή κατά τρόπο συνταγματικά μη θεμιτό από τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών με την καταχώριση και επεξεργασία στοιχείων που ανάγονται στην ιδιωτική ζωή του. Αλλά και ο υπεύθυνος ενός αρχείου έχει εύλογο ενδιαφέρον να γνωρίζει ως πού φθάνουν τα όρια της δράσης του, δηλαδή ποιά στοιχεία επιτρέπεται να καταχωρεί και ποιά όχι και υπό ποιούς όρους επιτρέπεται η επεξεργασία τους.

Από τις επισημάνσεις που προηγήθηκαν προκύπτει με σαφήνεια ότι η αποδοχή της τριτενέργειας ενός ατομικού δικαιώματος ανοίγει απλώς το δρόμο για την άσκησή του απέναντι σε φορείς ιδιωτικής εξουσίας. Στο σημείο αυτό προβάλλει όμως το ερώτημα, εάν η άσκησή του ρυθμίζεται από τον εκτελεστικό νόμο που το συγκεκριμενοποιεί και το εξειδικεύει ή εάν επιβάλλεται η θέσπιση ειδικών κάθε φορά κανόνων. Στην τελευταία περίπτωση πρέπει επίσης να αντιμετωπισθεί περαιτέρω το ερώτημα, εάν οι σχετικοί κανόνες επιβάλλεται να διαφοροποιούνται ανάλογα με την ένταση διακινδύνευσης που απειλείται από επιμέρους φορείς ιδιωτικής εξουσίας.

Κατά τη συζήτηση της τριτενέργειας εκλαμβάνεται συνήθως ως αυτονόητη προϋπόθεση η πρώτη εκδοχή. Ετσι όμως παραγνωρίζεται ότι, ενόψει των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζουν αφενός η κρατική και αφετέρου η ιδιωτική εξουσία, επιβάλλεται συχνά διαφορετική ρύθμιση. Υπό αυτά τα δεδομένα, καλείται ο δικαστής να επιτελέσει ένα εξαιρετικά δύσκολο έργο. Να διευκρινίσει δηλαδή όχι μόνον την τριτενέργεια ενός ατομικού δικαιώματος καθεαυτήν αλλά και να προσδιορίσει στη συνέχεια τους συγκεκριμένους όρους για την άσκησή του. Αυτή η πραγματικότητα εξηγεί ίσως και το γεγονός, ότι τα δικαστήρια σπανίως μάλλον επιλαμβάνονται ανάλογων προβλημάτων, ενώ οι λύσεις που επιλέγουν απαντούν ενμέρει μόνον στα συναφή ερωτήματα.

Στην επιστημονική συζήτηση για την τριτενέργεια δεν κατέστη λοιπόν δυνατόν να επιτευχθεί σύγκλιση ούτε για τους όρους υποδοχής της αλλ' ούτε και για τους όρους λειτουργίας της στην πράξη. Παρά τις δυσχέρειες που εμφανίζει το εγχείρημα, θα περίμενε εύλογα κανείς να ωριμάσουν οι συνθήκες για την αντιμετώπισή του. Ενώ όμως η κατάσταση δεν είναι ικανοποιητική, η επιστήμη αλλά και η νομολογία των δικαστηρίων βρίσκονται προ πολλού, χωρίς ίσως να το έχουν αντιληφθεί, αντιμέτωπες προς ένα εντελώς νέο τοπίο που «αναβαθμίζει» τη θέση και τη λειτουργία της τριτενέργειας στο καθόλου σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων που καταστρώνει το Σύνταγμά μας. Στη διαμόρφωση αυτού του τοπίου συνέβαλαν αφενός η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας - που ανέτρεψε άρδην τους όρους, με τους οποίους είχε οικοδομηθεί έως το τέλος της δεκαετίας του '70 ή τις αρχές της δεκαετίας του '80 η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων - και αφετέρου οι κοσμογονικές πολιτικές αλλαγές που γνωρίσαμε διεθνώς ιδίως περί το τέλος της δεκαετίας του '80.

V. Τριτενέργεια και Ανάπτυξη της Τεχνολογίας

Η διάδοση και η «διάχυση» της σύγχρονης τεχνολογίας επέφερε επαναστατικές αλλαγές σε πολλές περιοχές της ζωής μας. Η διαπίστωση αυτή δεν είναι, νομίζω, δυνατόν να αμφισβητηθεί σοβαρά. Ο πολίτης αλλά και κάθε πρόσωπο διαθέτει σήμερα μεγαλύτερες δυνατότητες σε σχέση με το παρελθόν, εκτίθεται όμως και σε πολύ μεγαλύτερους κινδύνους. Όσο περνούν εξάλλου τα χρόνια, τόσο διευρύνονται οι δυνατότητες και εντείνονται υπέρμετρα οι σχετικοί κίνδυνοι.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι κίνδυνοι διαβαθμίζονται από περιοχή σε περιοχή, εξαρτώνται όμως - κατά μία παράξενη ίσως ιστορική συγκυρία - από το βαθμό και την ταχύτητα ανάπτυξης και εξάπλωσης της τεχνολογίας. Για του λόγου το αληθές θα μπορούσε να αναλογισθεί κανείς τί συμβαίνει στις περιοχές της πληροφορικής, της ηλεκτρονικής πληροφόρησης και της επικοινωνίας. Μία σύγκριση της σημερινής πραγματικότητας, διεθνώς αλλά και σε μας, αφενός με ό,τι ίσχυε παλαιότερα και αφετέρου με τις επικείμενες αλλαγές είναι ασφαλώς καθεαυτή περισσότερο από αποκαλυπτική.

Με τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών διευκολύνεται αφάνταστα η καθημερινή ζωή μας σε πολλά ζητήματα. Η καταχώριση και επεξεργασία στοιχείων που ανάγονται στην προσωπική ζωή είναι ωστόσο αναπόφευκτη. Ακόμη, οι δυνατότητες που δημιουργούν τα σύγχρονα μέσα μαζικής επικοινωνίας προσφέρουν στον πολίτη μία ασύλληπτη ροή πληροφοριών. Παράλληλα αυξάνονται όμως οι κίνδυνοι επιτιθέας παραπληροφόρησης και προσβολής της ανθρώπινης αξίας και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας. Ανάλογα ισχύουν, τέλος, και για τις σύγχρονες μορφές επικοινωνίας.

Είναι προφανές ότι με την εκρηκτική ανάπτυξη της τεχνολογίας σ' αυτές τις τρεις περιοχές διαφοροποιήθηκαν ριζικά οι συνθήκες που προσδιόριζαν την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Θα ήταν γι' αυτό αφέλεια να νομίζει κανείς ότι η πληροφορική, η ηλεκτρονική πληροφόρηση και η επικοινωνία θα παρέμεναν ερμητικά κλεισμένες στο κρατικό

οικοδόμημα. Η τάση εξάπλωσης και ήδη διάχυσής τους σε όλο το σώμα της κοινωνίας, η οποία αποτελεί σήμερα εξόφθαλμη πραγματικότητα, δεν άργησε να γίνει αντιληπτή.

Νομοτελειακή συνέπειά της υπήρξε η δραματική αύξηση των κινδύνων που συνοδεύουν τη χρήση της και που έπαυσαν προ πολλού να περιορίζονται στο χώρο της κρατικής εξουσίας. Γρήγορα εξαπλώθηκαν και διείσδυσαν σε πολλές κοινωνικές σχέσεις και βασικές κοινωνικές λειτουργίες. Η εικόνα συμπληρώνεται, αν συνεκτιμήσουμε ότι οι επιπτώσεις τους καταλαμβάνουν όχι μόνον τα δικαιώματα τα οποία πλήττουν ευθέως αλλά και κάθε ατομικό δικαίωμα, εντέλει δε - με απτές αναγωγές - το καθόλου σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων. Ετσι άλλωστε αναδεικνύονται οι πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος.

VI. Τριτενέργεια και Πολιτική Συγκυρία

Προτού συνειδητοποιηθεί η διεργασία, που με αδρές γραμμές οικιαγράφω προηγουμένως, άρχισε να συντελείται μία άλλη εξέλιξη, που διαφοροποίησε με τη σειρά της ριζικά τις συνθήκες υπό τις οποίες είχε αρχικά τεθεί τις προηγούμενες δεκαετίες το πρόβλημα της τριτενέργειας των ατομικών δικαιωμάτων. Πρόκειται για το *φαινόμενο της ιδιωτικοποίησης πολλών κοινωνικών λειτουργιών* που προέβαλε με ορμή ιδίως περί το τέλος της δεκαετίας του '80 και εγχαράχθηκε, με την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, βαθιά στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι απέκτησε επικαιρότητα, όχι μόνον στα κράτη που εισήλθαν σε τροχιά εκδημοκρατισμού αλλά και σε κράτη με δημοκρατική παράδοση.

Λειτουργίες λοιπόν που ανήκαν παραδοσιακά στο κράτος, και μάλιστα ορισμένες φορές στο σκληρό πυρήνα του, μετατοπίστηκαν προς την κοινωνία. Τη διαχείρισή τους αναλάμβαναν ιδιωτικοί φορείς συνήθως με κρατική επιχορήγηση, οι οποίοι ενίσχυαν τη θέση τους και αποκτούσαν πρωτόγνωρη «εξουσία». Ορισμένα παραδείγματα μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα αυτή την εξέλιξη. Η αστυνόμευση ορισμένων δημόσιων χώρων ανατέθηκε σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, ενώ πολλές λειτουργίες άρχισαν να μετακυλύονται σε σημαντική έκταση προς ιδιωτικές επιχειρήσεις. Τούτο συμβαίνει λ.χ. με την κοινωνική μέριμνα, την κοινωνική ασφάλιση, την εκπαίδευση, τις συγκοινωνίες, τις επικοινωνίες, την ηλεκτρονική πληροφόρηση.

Θα μπορούσε να αντιταχθεί ότι η τάση αυτή είναι συγκυριακή και υπήρξε καρπός μιας πρόσκαιρης αμφισβήτησης επιλογών που προσδιόρισαν ευρύτερα τη συγκρότηση του πολιτικού και κοινωνικού συστήματός μας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Υπό την εκδοχή αυτή, θα αρκούσε ίσως η αλλαγή του πολιτικού τοπίου για την «επανακρατικοποίηση» όσων λειτουργιών διολίσθησαν προς την κοινωνία και ανελήφθησαν από ιδιωτικές επιχειρήσεις ή πρόσωπα. Στην αντίληψη αυτή, στην οποία ενυπάρχει ασφαλώς σπέρμα αληθείας, εκφράζεται η προοπτική για την επικράτηση επιλογών που συνθέτουν το βαθύτερο νόημα της σύγχρονης Δημοκρατίας.

Η πραγματικότητα αποδεικνύεται ωστόσο, υπό τις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν με την ανάπτυξη, την εξάπλωση και τη διάχυση της τεχνολογίας, εντελώς διαφορετική. Οι

πολυποίκιλες εφαρμογές της δεν είναι δυνατόν αλλά ούτε και επιθυμητό να εγκλωβισθούν στην κρατική δομή. Το πρόβλημα που εξετάζουμε παρουσιάζει πολλές αποχρώσεις και πάντως δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθεί με τη λογική της επαναφοράς κοινωνικών λειτουργιών στο κράτος. Προφανής είναι λοιπόν η ανάγκη αναζήτησης μίας νέας τομής για την ανακατονομή πολλών «μετακινούμενων» λειτουργιών μεταξύ κράτους και κοινωνίας, με γνώμονα τη διαχείρισή τους προς όφελος της κοινωνίας κι όχι για την εξυπηρέτηση ιδιοτελών συμφερόντων.

Σταθερά στην αναζήτηση αυτή πρέπει να αποτελεί αφενός η απελευθέρωση κοινωνικών δυνάμεων για την αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρει η σύγχρονη τεχνολογία και αφετέρου η εποπτεία από το κράτος κάθε σχετικής δραστηριότητας, ώστε να αποφεύγονται καταχρήσεις και να ελέγχεται η καταστρατήγηση των θεμιτών ορίων που προβλέπονται κάθε φορά για την ανάπτυξή της. Η ανεύρεση της καλύτερης κάθε φορά λύσης είναι ασφαλώς δύσκολη και οπωσδήποτε όχι άπαξ δια παντός δεδομένη. Η δυναμική διαπλοκή των δυνατοτήτων και των κινδύνων της σύγχρονης τεχνολογίας για την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων κάθε προσώπου επιβάλλει, περιοδικά, την εκ νέου θεώρηση του σημείου εξισορρόπησής τους.

VII. Το Διακύβευμα

Από τις σκέψεις που προηγήθηκαν καθίσταται προφανές ότι οι όροι υπό τους οποίους διεξάγεται ως σήμερα η επιστημονική συζήτηση για την τριτενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων ανήκουν οριστικά στο παρελθόν. Οι νέες συνθήκες που διαμόρφωσε η ραγδαία ανάπτυξη και, στη συνέχεια, η διάχυση της σύγχρονης τεχνολογίας στις περισσότερες και σημαντικότερες περιοχές της ζωής μας και τις οποίες ευνόησε, ίσως πρόσκαιρα, η πολιτική συγκυρία συνθέτουν ένα εντελώς διαφορετικό τοπίο.

Βασική παράμετρος του είναι το γεγονός, ότι τα ατομικά δικαιώματα δεν διακυβεύονται πια αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο από την κρατική εξουσία και τα όργανά της. Η διακινδύνευσή τους προέρχεται και από φορείς της ιδιωτικής εξουσίας. Ορισμένες φορές μάλιστα, όσο κι αν φαίνεται παράξενο, η έκταση και έντασή της είναι πολύ μεγαλύτερη στο επίπεδο της ιδιωτικής παρά της κρατικής εξουσίας. Αν αναλογισθεί κανείς ότι στην τελευταία περίπτωση η άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων οργανώνεται με λεπτομερείς κανόνες, οι οποίοι οριοθετούν με ακρίβεια τη σφαίρα της ελευθερίας του πολίτη και τα όρια της εξουσίας, και συνεκτιμήσει το γεγονός ότι την περιοχή της ιδιωτικής εξουσίας διακρίνει κατ' εξοχήν ρευστότητα, τότε συνειδητοποιεί τις εκρηκτικές διαστάσεις που μπορεί να προσλάβει σε μία σύγχρονη κοινωνία το πρόβλημα.

Ενα είναι βέβαιο. Η εμμονή σε παραδοσιακές δογματικές αντιλήψεις και η απώθηση της νέας πραγματικότητας δεν είναι σε θέση να δώσουν απάντηση στη γενικευμένη διεύρυνση των κινδύνων που απειλούν την ελευθερία μας. Είναι γι' αυτό καιρός, χωρίς άλλη καθυστέρηση, να αναδειχθεί, υπό τα νέα δεδομένα, και να λειτουργήσει στην πράξη η τριτενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων ως βασική και όχι απλώς ως συμπληρωματική παράμετρος του συστήματος προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το διακύβευμα

είναι άλλωστε εν προκειμένω η ίδια η ελευθερία του πολίτη αλλά και κάθε προσώπου. Γι' αυτό ακριβώς η πρόκληση, στην οποία βρισκόμαστε αντιμέτωποι, είναι πολύ μεγάλη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δαγτόγλου Πρ., *Η τριτενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων (ιδίως της ελευθερίας διαθήκης και της ισότητας των φύλων)*. Γνωμοδότηση, Νομικό Βήμα, τ. 30 (1982), σ. 780-788.
- Δημητρόπουλος Ανδρ., *Η συνταγματική προστασία του ανθρώπου από την ιδιωτική εξουσία. Συμβολή στο πρόβλημα της «τριτενέργειας»*, Αθήνα - Κομοτηνή 1981/2, σ. 337.
- Ηλιοπούλου - Στράγγα Τζ., *Η «τριτενέργεια» των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του Συντάγματος 1975*. Πρόλογος Φ. Θ. Βεγλερή, Αθήνα - Κομοτηνή 1990, σ. XV και 189.
- Κασιμάτης Γ., *Το ζήτημα της «τριτενέργειας» των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η ισότητα των φύλων και ο θεσμός της οικογένειας στην ελευθερία τελευταίας βούλησης*, Το Σύνταγμα, τ. 7 (1987), σ. 7-58.
- Κατράνης Αλ., *Η θεωρία της τριτενέργειας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η γερμανική διδασκαλία και η δυνατότητα εφαρμογής της υπό το Ελληνικό Σύνταγμα του 1975*, Το Σύνταγμα, τ. 4 (1978), σ. 237-267.
- Μάνεσης Αριστ., *Συνταγματικά Δικαιώματα Α΄. Ατομικές ελευθερίες. Πανεπιστημιακές παραδόσεις. Δ΄ έκδοση*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 264 (σ. 48-54).
- Μανιτάκης Αντ., *Η τριτενέργεια, μία περιττή για την ελληνική έννομη τάξη έννοια*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Χρονικά, Αθήνα 1991, σ. 289-320.
- Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο. Τόμοι Γ΄. Θεμελιώδη Δικαιώματα. Ι. Γενικό Μέρος*, Αθήνα - Κομοτηνή 1988, σ. 339 (σ. 181-191).